
Paweł Kawiński

DŁUGIE TRWANIE STAROPRUSKICH STRUKTUR PLEMIENNYCH NA PRZYKŁADZIE ORGANIZACJI PARAFIALNEJ NA SAMBII

Słowa kluczowe: organizacja parafialna na Sambii, staropruskie struktury plemienne na Sambii, synkretyzm religijny

Schlüsselwörter: Organisation von Gemeinden in Samland, altpreußische Stammesstrukturen in Samland, religiöser Synkretismus

Keywords: parish organisation in Sambia, Old Prussian tribal structures in Sambia, religious syncretism

INSTYTUT POŁNOCNY
IM. WOCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Wśród czynników decydujących o skutecznej chrystianizacji określonego terytorium wymienia się zwykle uformowanie na nim prowincjonalnej sieci parafialnej. Owa, wydawałoby się oczywista dziś, zależność musi być wszakże uzupełniona uwagą, że w epoce pełnego średniowiecza, a więc w okresie intensywnego rozwoju sieci parafii w chrześcijańskiej Europie, organizmy te pełniły nie tylko funkcje duszpasterskie, lecz także występowały (obok zwierzchnich diecezji) jako elementy władztwa kościelnego i państwowego¹. Nacisk na ten drugi typ zadań zdecydowanie przeważał w przypadku tworzonej od końca XIII w. i zachowanej w zasadzie w stanie niezmienionym aż do okresu wczesnonowoczesnego sieci parafialnej na Sambii². Doprowadziło to paradoksalnie do przetrwania w ramach tej struktury pewnych instytucji z czasów pogańskich, które to zjawisko postaram się naświetlić w niniejszym szkicu.

Sambia, obejmująca tereny Półwyspu Sambijskiego i sięgająca na południu po Pregolę, a na wschodzie – po Dejmę i część Mierzei Wiślanej³, była najlud-

---

¹ Por. E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004, ss. 34–43.

² M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992, s. 256.

³ H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica, t. 1, 1985, ss. 22–23; J. Powierski, *Sambia*, w: idem, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 1, Malbork 2004, s. 151.

niejszą krainą plemienną w pogańskich Prusach⁴. Pierwsze kroki mające na celu jej podbój przez Krzyżaków miały miejsce w początku lat czterdziestych XIII w., kiedy to m.in. w 1242 r. podjęli oni wraz z lubeczanami nieudaną próbę założenia na Półwyspie Sambijskim przyczółka w postaci osady portowej. Miała tam również powstać parafia, patronat nad którą zastrzegął sobie zakon krzyżacki⁵. Upadły także uzgodnione w 1246 r. plany budowy sambijskiej sieci parafialnej z osłabieniem patronatu krzyżackiego na rzecz mieszczan lubeckich jako przyszłych panów gruntowych w części Sambii⁶. Niepowodzenie wyżej wymienionych projektów spowodowane zostało w głównej mierze wybuchem tzw. pierwszego powstania pruskiego (1242–1249) i wynikającej z tego labilności krzyżackiego władztwa w Prusach. Ostatecznie więc w kończącym to powstanie układzie dzierzgońskim z 1249 r. kierownictwo Zakonu poszło na ustępstwa wobec podporządkowanych przez siebie uprzednio Prusów (Pomezanów, Warmów i Natangów) i zdecydowało się oprzeć budowę sieci parafialnej w Prusach na lokalnych wspólnotach terytorialnych – zwanych w literaturze naukowej „ziemiami” lub „włościami”. Wspólnoty te miały zbudować łącznie 22 kościoły parafialne, przy czym określanie ich uposażenia i wyznaczanie plebanów należeć miało do Krzyżaków⁷. Mimo że w wyniku drugiego powstania Prusów (1260–1274) ów system wiążący sieć parafialną z autochtonicznymi wspólnotami lokalnymi całkowicie załamał się w zachodniej części Prus (na co wpływ miało także rozpoczęcie na tych obszarach szeroko zakrojonej akcji kolonizacji na prawie chełmińskim), został on następnie skutecznie przeszczepiony przez Krzyżaków na teren Sambii⁸.

Przyczyn takiego rozwoju wypadków było co najmniej kilka. W pierwszym rzędzie należy tu jeszcze raz podkreślić (przynajmniej początkową) niestabilność władztwa krzyżackiego na Sambii. Pomimo opanowania półwyspu w 1255 r. z pomocą króla czeskiego Przemysła II Ottokara, rządowi Zakonu na tym terenie już w tym samym roku zagroził atak koalicji sąsiednich plemion pruskich (Nadrowów, Skalowów i Jaćwięgów)⁹. Wśród kolejnych czynników destabilizujących

⁴ H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, ss. 79–80; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1988, s. 73.

⁵ *Preussisches Urkundenbuch* (dalej: PUB), Bd. 1, Königsberg 1882, nr 140. Wydarzenia te omawiał szczegółowo J. Powierski, *Krzyżackie podboje ziem nad Zalewem Wiślanym a lubeczanie (od założenia miasta Elbląga do pierwszej lokacji miasta Braniewa)*, w: idem, *Prussica*, t. 2, ss. 547–559.

⁶ PUB, Bd. 1, nr 177. Zob. M. Dygo, op. cit., ss. 248–249; J. Powierski, *Krzyżackie podboje ziem*, ss. 560–569.

⁷ PUB, Bd. 1, nr 218. Zob. R. Wenskus, *Zur Lokalisierung der Prußenkirchen des Vertrages von Christburg 1249*, w: idem, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen 1986, ss. 375–390; M. Dygo, op. cit., ss. 253–255.

⁸ Ibidem, ss. 255–256.

⁹ Petrus de Dusburg, *Chronica terrae Prussiae* (dalej: Dusburg), ed. J. Wenta et S. Wyszomirski, w: MPH ns, seria II, t. 13, Cracoviae 2007, III, c. 71–73; por. A. L. Ewald, *Die Eroberung Preussen durch die Deutschen*, Bd. 3, Halle 1884, ss. 11–26.

należy wymienić stałe zagrożenie najazdami litewskimi¹⁰, a także wspomniane już drugie powstanie pruskie¹¹, a następnie krótkotrwałe trzecie (1275–1276)¹² oraz piąte (czyli powstanie pospólstwa sambijskiego) z 1295 r.¹³ Inną istotną przyczyną wymuszającą niejako oparcie administracji lokalnej (w tym organizacji parafialnej) na zastanych przez Krzyżaków na Sambii strukturach tubylczych był odnotowany już wcześniej wyjątkowo zwarty charakter tamtejszego osadnictwa pruskiego, przy równoczesnym braku większych migracji na tym terenie (nie licząc przesiedlenia w końcu XIII w. przez Zakon na północno-zachodni cypel półwyspu dużej grupy Jaćwiągów)¹⁴. Również podjęta w XIV w. działalność kolonizacyjna władz krzyżackich i kościelnych nie przybrała na Sambii większych rozmiarów. Ograniczyła się ona do utworzenia nielicznych niemieckich wsi czynszowych na prawie chełmińskim i przekształcania istniejących już wsi pruskich, nie wywierając zarazem większego wpływu na dotychczasową sieć parafialną¹⁵. Kolejnym czynnikiem utrwalającym ów układ – na który zwracał uwagę Marian Dygo – była homogeniczność społeczna Sambów i brak większej własności ziemskiej na obszarze półwyspu, sprzyjający utrzymywaniu się dotychczasowego, ogólnospołecznego charakteru tradycyjnych wspólnot pruskich¹⁶.

Ostatecznie zatem – poza nielicznymi miastami – sieć parafialna na Sambii oparta została o tworzone od końca XIII w. na obszarach zwartego osadnictwa pruskiego tzw. komornictwa (*kemmerampte*)¹⁷. Na początku XV w. funkcjonowało na Sambii 18 takich jednostek zarządu lokalnego¹⁸, związanych z władztwem

¹⁰ Por. M. Biskup, G. Labuda, op. cit., ss. 186–187.

¹¹ A. L. Ewald, op. cit., Bd. 4, ss. 1–115; G. Köhler, *Der 2. grosse Aufstand der Preussen gegen den deutschen Orden 1260–1274*, w: idem, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, Bd. II, Breslau 1886, ss. 1–91.

¹² A. L. Ewald, op. cit., Bd. 4, ss. 231–236. W omawianym kontekście por. zwłaszcza Dusburg, III, c. 190.

¹³ Ibidem, III, c. 262.

¹⁴ Na temat przesiedleń Jaćwiągów w okresie krzyżackim zob. A. Dobrosielska, *Uwagi o udziale Jaćwiągów w kolonizacji krzyżackiej*, Pruthenia, t. 5, 2010, ss. 113–131.

¹⁵ G. Mortensen, *Die Siedlungsgeographie des Samlandes*, Stuttgart 1923, ss. 51–53; P. Siegmund, *Deutsche Siedlungstätigkeit der samländischen Bischöfe und Domkapitel vornehmlich im 14. Jahrhundert*, Altpreußische Forschungen, Jg. 5, 1928, H. 1, ss. 275–277, 281–286; K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, ss. 72–74; M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV–XV*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1983, nr 2–3, ss. 205–206; R. Biskup, *Działalność osadnicza biskupów i kapituły sambijskiej do końca XIV wieku. Relacje między zakonem krzyżackim a duchowieństwem sambijskim*, Zapiski Historyczne, t. 67, 2002, z. 3–4, ss. 25–26; G. Vercamer, *Siedlungs-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte der Komturei Königsberg in Preußen (13.-16. Jahrhundert)*, Marburg 2010, ss. 157–250.

¹⁶ M. Dygo, op. cit., s. 256. Na temat warstw społecznych występujących na Sambii w okresie krzyżackim zob. G. Vercamer, op. cit., ss. 251–385. Por. również: W. Długokęcki, R. Kubicki, *Nowa praca na temat struktury społecznej i osadniczej na terenach komturstwa królewieckiego w XIII–XVI wieku*, Zapiski Historyczne, t. 77, 2012, z. 4, s. 171.

¹⁷ M. Dygo, op. cit., ss. 250–251, 255–256; M. Biskup, *Parafie w państwie krzyżackim*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, red. Z. H. Nowak, Toruń 2000, s. 84.

¹⁸ H. Lowmiański, *Geografia polityczna*, s. 30.

zakonnym lub biskupim. Kościoły parafialne były w nich budowane zasadniczo w siedzibach lokalnych urzędników o kompetencjach policyjno-prokuratorskich, gospodarczych i wojskowych, zwanych komornikami (*kemerere*), rekrutowanych początkowo zwykle spośród nieuprzywilejowanej grupy wolnych Prusów („małych wolnych”). Rezydowali oni w miejscowych zamkach, budowanych często w miejscu dawnych pruskich grodów. Taka parafia obejmowała więc swym zasięgiem całość pruskich osad wiejskich na terenie danego komornictwa – z wyjątkiem przypadków, gdy w XIV w. w sąsiedniej niemieckiej wsi czynszowej powstawał odrębny kościół parafialny. Jedynie w komornictwach biskupich wschodniej Sambii kościoły oddalone były o kilka kilometrów od siedziby komornika¹⁹. W konsekwencji sieć parafialna w diecezji sambijskiej była stosunkowo rzadka. Według Gertrud Mortensen, na przełomie średniowiecza i okresu wczesnonowożytnego występowało tam około 49 parafii (dla porównania – w sąsiedniej diecezji warmińskiej w analogicznym okresie funkcjonowały 283 parafie)²⁰. Według obliczeń Mariana Biskupa, przeciętnie w skład jednego okręgu parafialnego na Sambii wchodziło od 20 do 35 osad, głównie dóbr pruskich wolnych. Odległość od kościoła wynosiła na tamtejszych terenach wiejskich średnio 16–20 km. Pracę duszpasterską utrudniała jednak nie tylko rozległość i duża populacja tych parafii, lecz także brak znajomości języka pruskiego przez w większości niemieckich plebanów, zmuszonych przez to do korzystania z miejscowych tłumaczy (tzw. *tolken*), którymi bywały nawet osoby małoletnie²¹. Ponadto, z badań G. Mortensen wynika, że u progu wczesnej epoki nowożytnej około połowa parafii na Sambii pozostawała nieobsadzona²². Wszystko to – o czym będzie jeszcze mowa – sprzyjało oczywiście bardzo długiemu utrzymywaniu się na Sambii pogańskich struktur i związanej z nimi obrzędowości.

Opisane wyżej parafie-komornictwa tworzone były z reguły na bazie dawnych pruskich wspólnot terytorialnych, czyli wspomnianych już „ziem” lub „włości”, a więc niejako w zgodzie z modelem wypracowanym wcześniej w układzie dzierzgońskim z 1249 r. dla Pomezanii, Warmii i Natangii²³. Według szacunków Henryka Łowmiańskiego w okresie bezpośrednio poprzedzającym podbój krzyżacki na Sambii funkcjonowało 15 takich wspólnot, a obszar każdej z nich

¹⁹ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume bei den Prußen des Samlandes*, w: idem, *Ausgewählte Aufsätze*, ss. 248, 256; idem, *Das Ordensland Preußen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts*, w: ibidem, s. 334.

²⁰ G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lfg. 3, Wiesbaden 1973 (z mapami).

²¹ M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa*, ss. 200–201, 206–207; G. Vercamer, op. cit., ss. 353–354.

²² G. Mortensen, *Der Gang der Kirchengründungen* (mapa pt. *Besetzte und unbesetzte Pfarrkirchen Altpreußens in der 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts*).

²³ H. Łowmiański, *Geografia polityczna*, ss. 30–36; M. Dygo, op. cit., ss. 250–251, 255–256; M. Biskup, *Parafia w państwie krzyżackim*, s. 84.

wynosił średnio około 150 km² i zamieszkiwany był przez około 1500 osób²⁴. W okresie przedkrzyżackim charakteryzowały się one znaczną samodzielnością zewnętrzną: toczyły osobne wojny i zawierały odrębne sojusze, zachowując jednak lojalność w stosunku do interesów wspólnoty terytorialnej wyższego rzędu, czyli plemienia (w przypadku omawianego terytorium – plemienia Sambów)²⁵.

Najpewniej mniejszą jeszcze od włości pruską jednostką polityczno-terytorialną był moter (*moter, muter, motor*). Ów niejasny termin znany jest wyłącznie ze źródeł dokumentowo-aktowych z terenu Sambii²⁶. Występuje on często w sambijskich ojkonomiach – przykładowo, dokument dzielczy z 1258 r. wymienia: *Pelse-moter, Glawsothe-moter, Ruse-moter, Bathowe-moter, Dromwinen-moter* i *Clochoten-moter*²⁷. Na ogólnopruski charakter omawianej instytucji wskazywać może jednak nazwa Jeziora Grażymowskiego (zwanego też Matecznym, niem. Mutter-See) koło Prabut w Pomezanii, zapisywana w średniowieczu jako: *Mutir* (w 1285 r.) i *Muter* (w 1330 r.)²⁸. Hydronim ów sugeruje także, że *moter* przedstawiał mógł zbiorowość terytorialną tworzącą wspólnotę użytkowników (w tym wypadku wodnych), kolektywnie kontrolującą pewną własność o wartościach gospodarczych²⁹. Można go zatem nazwać wspólnotą międzywioskową lub zespołem grup lokalnych – jak bowiem wykazał Grisca Vercamer – składał się on z 5–10 wsi³⁰. Zasięg terytorialny owej domniemanej wspólnoty użytkowników wyznaczały mniej lub bardziej wyraźnie określone granice, o czym świadczyć może nazwa kamienia granicznego *Müter-caupe*³¹ (jej drugi człon związany jest z pruskim apelatywem *kaups „pagórek”, „kurhan”)³², położonego w średniowieczu w okolicy dzisiejszej wsi Mitino (dawne Stantau) na Sambii. Wskazywałoby to na dysponowanie

²⁴ H. Łowmiański, *Geografia polityczna*, s. 34; idem, *Studia nad dziejami*, ss. 276–277.

²⁵ Ibidem, s. 279–283.

²⁶ G. Blažienė, *Noch einmal zum Altpreußischen und zu den altpreußischen Eigennamen in den geschichtlichen Quellen des Deutschen Ordens*, w: *Indoeuropejskoje jazykoznanie i klassičeskaja filologija – XVII. Materialy ctenij, posvjaščennych pamjati professora Josifa Moiseviča Tronskogo 24–26 ijunja 2013 g.*, Sankt-Peterburg 2013, ss. 71–73.

²⁷ *Urkundenbuch des Bisthums Samland* (dalej: UBS), H. 1, hrsg. von C. P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig 1891, nr 58.

²⁸ G. H. F. Nesselmann, *Thesaurus linguae Prussiae. Der preussische Vocabelvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen*, Berlin 1873, s. 106; G. Gerullis, *Die altpreußischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt*, Berlin–Leipzig 1922, s. 104.

²⁹ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume*, s. 274.

³⁰ G. Vercamer, *Der Übergang der prußischen Stammeseliten in die Schicht der „Freien“ unter der Herrschaft des Deutschen Ordens und der Kulturtransfer von der „deutschen“ auf die prußische Kultur*, w: *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mitteralterlichen Ostmitteleuropa*, hrsg. von A. Klammt, S. Rossignol, Göttingen 2009, s. 179. Jak wynika z krzyżackich foliałów, zachodniosambijski *Rusemoter* składał się z 9 przysiółków i 1 majątku wolnego Prusa (*Freigut*), zob. R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume*, s. 272.

³¹ UBS, H. 2, nr 314: *dy irste grenitze an der vorgesprochen lute gute ist ein mittelmezek steyn, der da heyzet Mütercaupe*.

³² Por. G. Gerullis, op. cit., s. 103.

przez *moter* jakąś autonomią gruntową. Ponadto, Reinhard Wenskus wykazał, odnośnie do wzmiankowanego wyżej *Rusemotera*, że nosił on nazwę urobioną od położonego w nim grodu (grodzisko Rauschen/Svetlogorsk). *Moter* oznaczać miał zatem okręg grodowy, podległy większej jednostce terytorialnej – włości³³. Takich okręgów grodowych mogło być w każdej włości dwa lub więcej³⁴, aczkolwiek – w przypadku mniej ludnych włości (poza obszarem Sambii) – niektóre z nich były właściwie z takimi okręgami tożsame³⁵.

Próbując wyjaśnić wspomnianą wcześniej nazwę kamienia granicznego *Mütercaupe*, wzmiankowaną w dokumencie z 1340 r., Georg Gerullis zwrócił uwagę, że jeszcze w pochodzących z początków drugiej połowy XVII w. (1652 lub 1665 r.) aktach kościelnych wzmiankuje się, że w sambijskiej parafii w Pobethen (dzisiejsze Romanovo) znajdowały się 4 motery, z których każdy miał wityryka (*Kirchenvater*), czyli przedstawiciela społeczności parafialnej, od którego brał swoją nazwę (wśród nich: *Christoff Fördermann Kirchenvaters Moter, Suppliten Moter, Kalawen Moter* i *Georg Kantelbergs großer Moter*)³⁶. Zdaniem Hansa i Gertrud Mortensenów, mamy tu do czynienia z obszarami o podobnym rzędzie wielkości do tych wymienianych we wspomnianym już dokumencie dzielczym z 1258 r. Co więcej, teren wspomnianej parafii Pobethen odpowiadał ich zdaniem mniej więcej obszarowi dawnego komornictwa Pobethen³⁷. To ostatnie z kolei, jak wykazał H. Łowmiański³⁸, stanowiło kontynuację pruskiej włości Pubeten vel Bethen, której zacieklej opór stawiany Krzyżakom w trakcie powstania z 1260 r. opisywał kronikarz Piotr z Dusburga³⁹.

Co więcej, R. Wenskus wskazywał, że przywoływana wyżej nazwa *Suppliten Moter* może mieć związek z nazwiskiem wajdeloty Valtina Supplita, który według kroniki Łukasza Davida miał być głównym protagonistą w trakcie pogańskiej ofiary z byka, złożonej przez Prusów w 1520 r. w związku z zagrożeniem wybrzeża sambijskiego przez flotę gdańską w trakcie wojny polsko-krzy-

³³ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume*, s. 273.

³⁴ H. Łowmiański, *Geografia polityczna*, s. 10; G. Vercamer, *Der Übergang*, s. 179.

³⁵ A. Kamiński, *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, ss. 93–94; por. Dusburg, III, c. 217: *territorium Sudouiae dictum Kymenow et castrum eiusdem nominis*.

³⁶ G. Gerullis, op. cit., s. 103: *An der Pfarrwiddn haben alle vier Moter des Pobethenschen Kirchspiels zu thun, an den andern Gebäuden nur drey teil des Volks, da auch ein jedweder Moter seinen Kirchenvater hat. Następnie wymienione zostają: des Christoff Fördermann Kirchenvaters Moter, Suppliten Moter, Kalawen Moter, des Georg Kantelbergs großer Moter oder theil. W niedatowanym dokumencie znalazło się również stwierdzenie: ein jeder Kirchen Vater in des Motor oder Beritt die Leuthe so ein und das andere Gebäude undt Zäune zu machen haben.*

³⁷ H. Mortensen, G. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig 1937, ss. 47–48.

³⁸ H. Łowmiański, *Geografia polityczna*, ss. 30–31.

³⁹ Dusburg, III, c. 107–108.

żackiej (1519–1521)⁴⁰. Supplit ofiarę tę miał ponowić sześć lub siedem lat później (tym razem zwierzęciem ofiarnym była jednak maciora). Oba te wydarzenia miały mieć miejsce nad morzem, w miejscowości Rantau (dzisiejsze Zaostrov'e) w parafii Pobethen⁴¹. Wenskus zwracał w tym kontekście uwagę, że siedemnastowieczna godność wityryka moteru stanowić mogła jakiś rodzaj kontynuacji najwidoczniej związanego z tą dawną pruską jednostką terytorialną urzędu pogańskiego funkcjonariusza kultu⁴².

Teza ta wydaje się bardzo prawdopodobna. Po pierwsze, nie ma wątpliwości, że opisywany przez Łukasza Davida Valtin Supplit był postacią historyczną, należącą do grupy sambijskich „małych wolnych”⁴³. Również informacja tego kronikarza o uzyskaniu w 1520 r. aprobaty dla działań Supplita ze strony samego wielkiego mistrza (a późniejszego księcia) Albrechta Hohenzollerna jest moim zdaniem wiarygodna – Łukasz David był przecież jego nadwornym historiografem i nie przypisywałby bezpodstawnie swojemu mecenasowi decyzji, stawiającej raczej w negatywnym świetle tego późniejszego wybitnego krzewiciela reformacji. Wspomniana aprobata Albrechta nie była zatem podyktowana jego przekonaniem o skuteczności pruskich praktyk pogańskich, lecz raczej względami pragmatycznymi i wskazuje właśnie na reprezentowanie przez Supplita (określanego przez Davida mianem *ein fürnemer Waideler*) jakiejś znaczącej grupy lokalnej, której lojalność w obliczu toczącej się wojny z Królestwem Polskim była dla wielkiego mistrza niewątpliwie niezwykle ważna. Dodajmy, że mimo iż sambijska ludność wiejska pozostawała w swej masie wierna Zakonowi w trakcie wszystkich jego wojen z Polską, niewątpliwie na terenie półwyspu narastał już wówczas ferment społeczny, którego ogromna siła ujawnić się miała niebawem w postaci powstania chłopskiego z 1525 r.⁴⁴

Warto tu wreszcie zwrócić uwagę, że w związku z powtórnią ofiarą, złożoną przez Valtina Supplita w Rantau w 1526 lub 1527 r., władze kościelne postawiły w stan oskarżenia 73 osoby, mieszkańców 8 wsi⁴⁵. Z kolei według informacji przekazanej za anonimowym autorem przez Kaspara Hennenbergera, wybrany „starym pruskim zwyczajem” (*nach alter Preuscher gewonheit*) w 1531 r.

---

⁴⁰ Szerzej na temat tego konfliktu zob. M. Biskup, „Wojna pruska” czyli wojna Polski z Zakonem Krzyżackim z lat 1519–1521. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich, Oświęcim 2014; J. Tyszkiewicz, Ostatnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1519–1521, Warszawa 2015.

⁴¹ Lucas David, *Preussische Chronik* (dalej: David), Bd. 1, hrsg. von E. Hennig, Königsberg 1812, ss. 117–126.

⁴² R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume*, ss. 276–277.

⁴³ Por. np. *Die Türkensteuer im Herzogtum Preussen 1540*, Bd. 1, hrsg. von H. H. Diehlmann, Hamburg 1998, ss. 164, 307.

⁴⁴ H. Zins, *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych w 1525 roku. Walki społeczne w Prusach w początkach reformacji i ich geneza*, Warszawa 1953.

⁴⁵ David, Bd. 1, s. 123.

przez mieszkańców 6 wsi w parafii Pobethen ofiarnik (*Worszkaite*) zanosił modły do pogańskich bogów i – w obecności mieszkańców owych wsi płci obojga – złożył w ofierze tłustą maciorę (niewykluczone, że informacja ta odnosi się właśnie do wspomnianej „drugiej” ofiary złożonej przez Valtina Supplita)⁴⁶. Z kolei według innego szesnastowiecznego traktatu pt. *Prawdziwe opisanie Jaćwięgów z Sambii*, przypisywanego pastorowi Hieronimowi Maleckiemu, ofiary poźniwne na Sambii składało razem za pośrednictwem ofiarnika (*Wourschkaiti*) 4 lub 6 jaćwieskich wsi⁴⁷. Wnosimy stąd, za R. Wenskusem, że pogańska ofiara publiczna spełniana przez funkcjonariusza kultu miała u Prusów charakter międzywioskowy i dokonywana była w imieniu jednostki terytorialnej odpowiadającej wielkością co najmniej zespołowi grup lokalnych, noszącemu – jak już wiemy – pruską nazwę *moter*⁴⁸.

Być może zatem swego rodzaju katalizatorem ewentualnej przemiany pogańskich ofiarników poszczególnych moterów w późniejszych chrześcijańskich „witryków moterów” była występująca przez długi okres w części diecezji pruskich instytucja tzw. zastępstwa mszalnego. Wynikała ona z opisywanej już wyżej niedostatecznej gęstości sieci parafialnej i polegała na wysyłaniu na niedzielne i świąteczne msze po jednym (lub więcej) przedstawicielu każdej wsi. Praktyka taka dowodnie istniała w końcu XIV w. wśród Prusów z diecezji warmińskiej i najpewniej była także znana w sąsiedniej diecezji sambijskiej⁴⁹. Jeszcze w wydanej około 1450 r. ordynacji krajowej (*Landesordnung*) dla Prus Dolnych (a więc m.in. dla Sambii) czytamy, że zezwala się, aby w niedziele, wielkie święta i w dni apostołów przybywał do kościoła parafialnego co najmniej jeden przedstawiciel każdej grupy domowej (*gesinde*) z danej wsi (za zgodą jej pana), którego obowiązkiem był udział we mszy i wysłuchanie kazania, po czym udawać się on miał bezpośrednio (bez zatrzymywania się po drodze w karczmie lub piwiarni) z powrotem do swojej wsi⁵⁰. Delegowanie na mszę tylko pojedynczych przedstawicieli danej społeczności było zatem w średniowieczu prawdopodobnie stałą

---

⁴⁶ Caspar Hennenberger, *Erklärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen etc.* (dalej: Hennenberger), Königsberg in Preussen 1595, s. 351; por. W. Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre* (dalej: LPG), Riga 1936, s. 272.

⁴⁷ Ibidem, s. 250.

⁴⁸ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume*, s. 276.

⁴⁹ I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, ss. 48–51; K. Lipniewska, „Pamiętaj, toć Tobie wiele, by czcił święta niedzielę”. *Obowiązek mszalny w średniowiecznych Prusach w świetle ustawodawstwa synodalnego*, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup i A. Radzimiński, Toruń 2015, ss. 164–165.

⁵⁰ H. F. Jacobson, *Geschichte der Quellendes katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preussen und Posen, mit Urkunden und Regesten*, Königsberg 1837, s. 292. Na temat znaczenia terminu *gesinde* w odniesieniu do średniowiecznych wsi pruskich zob. W. Długokęcki, *Spółczesność wiejskie*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, ss. 469, 472.

i w większości przypadków akceptowaną przez władze praktyką na tych pruskich terenach wiejskich, gdzie – jak na Sambii – sieć parafialna była niedostatecznie rozwinięta. Dodajmy, że ewentualne delegowanie przez pruskie wspólnoty sąsiedzkie jako swoich „zastępców mszalnych” osób pełniących w nich dotąd funkcje pogańskich ofiarników tworzyłoby swoisty kanał dyfuzji, sprzyjający wykształcaniu się nowych, pogańsko-chrześcijańskich struktur synkretycznych, i mogłoby wyjaśniać (dobrze poświadczone przez szesnastowieczne źródła) posługiwanie się przez działających wśród ludności pruskiej wajdelotów w swych praktykach pewnymi elementami rytuału chrześcijańskiego⁵¹.

W artykule poświęconym pogańskim ośrodkom kultu na terenie plemiennej Pomezanii, Pomezanii i Warmii zwracałem uwagę na występujące tam niezrędko zjawisko sytuowania tychże sakralnych przybytków w idealnym polityczno-osadniczym centrum niektórych średniowiecznych pruskich włości, a następnie lokalizowanie w ich pobliżu (lub w ich miejscu) w czasach krzyżackich kościołów⁵². Egzemplifikację tej tendencji dostrzec można również w przypadku przywoływanej już wyżej zachodniosambijskiej parafii-komornictwa Pobethen. Jak bowiem przekazał w 1595 r. Hennenberger, w samym jej ośrodku w miejscowości Pobethen – a więc niejako w sąsiedztwie kościoła parafialnego – znajdował się dawny święty gaj, który dopiero w czasach tego autora został wykarczowany⁵³ (najpewniej w bezpośrednim związku z pojawieniem się prądów reformacyjnych). Widzimy zatem, że również pod względem organizacji religijnej parafia-komornictwo Pobethen stanowić mogła w pewnym sensie prostą transformację istniejącej wcześniej na tym samym terenie pruskiej włości Pubeten/Bethen z jej centralnym ośrodkiem kultowym i – najpewniej – z podlegającymi jej zespołami grup lokalnych (moterami).

W przywoływanym już artykule odnotowywałem jednak również częsty zwyczaj lokalizowania części pogańskich ośrodków kultu na rubieżach średniowiecznych pruskich włości (ziem), które to zjawisko interpretowałem jako pewien zabieg o charakterze „prawno-własnościowym”, mający na celu zarazem zaakcentowanie kulturowo-przestrzennego dziedzictwa danej grupy (w jej kontaktach z sąsiednimi wspólnotami), jak i zapewnienie jej magicznej ochrony przed zewnętrznym „chaosem” (chorobami, nieszczęściami itp.)⁵⁴. Także

⁵¹ Por. J. Możdżeń, *Synkretyzm religijny Prusów na podstawie kroniki Szymona Grunaua*, Pruthenia, t. 6, 2011, ss. 230–239.

⁵² Por. P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów na tle osadnictwa w okresie plemiennym – przykład Pomezanii, Pomezanii i Warmii*, Pruthenia, t. 6, 2011, ss. 89–128.

⁵³ Hennenberger, s. 350: *Pobeten. Es hat noch einen Waldt alda, den sie vorzeiten für heilig gehalten haben, ist newlich abgehawen.*

⁵⁴ P. Kawiński, op. cit., ss. 118–119.

i ten rys staropruskiej organizacji przestrzeni sakralnej daje się moim zdaniem zaobserwować w przypadku parafii-komornictwa Pobethen (a wcześniej włości Pubeten/Bethen). Mam tu na myśli dwie miejscowości wyznaczające niejako skrajne granice omawianej jednostki, a mianowicie: Alk (dziś nieistniejąca, okolice wsi Pernovka) na południu i Alknicken (dziś Pribrežnoe) na północy, nad wybrzeżem Morza Bałtyckiego. Ich nazwy łączone są z pruskim apelatywem **alka*, **alk(a)s* „miejsce składania ofiar” (por. litewskie *alkà*, *alkas* „miejsce składania ofiar; góra ofiarna; ofiara”, łotewskie *ēlks* „bożek”) lub ewentualnie z imieniem *Alke*⁵⁵. Przyjmowaną już przez R. Wenskusa tezę o sakralnym charakterze miejscowości Alk (wzmiankowanej po raz pierwszy w 1345 r. jako *Alkaym*) wspierałoby także jej położenie na północnym skraju pasma Alkgebirge, z jego najwyższym wzniesieniem *Galtgarben* (111 m), u podnóża którego znajdować się miał święty gaj (dąbrowa) Prusów⁵⁶. *Per analogiam*, w przypadku miejscowości Alk taki święty gaj mógł być zatem zlokalizowany u podnóża pobliskiego pagórka *Stadtberg* (85 m), gdzie istniał las zwany *Alkwalde*⁵⁷. Za sakralnym charakterem nadmorskiej miejscowości Alknicken (wzmiankowanej po raz pierwszy dopiero w latach 1561–1562 jako *Alckenigken*) przemawia z kolei, poza jej nazwą, już samo położenie w bezpośrednim sąsiedztwie wsi Rantau, w pobliżu której – jak wiemy – według szesnastowiecznego kronikarza Łukasza Davida dwukrotnie składać miał ofiary wajdelota Valtin Supplit. Najwidoczniej znajdowało się tam pogańskie miejsce ofiarne poświęcone jakiemuś akwaticznemu bóstwu, odpowiedzialnemu (jak to wynika z relacji Davida) m.in. za rybołówstwo⁵⁸.

Zasygnalizowana tu mnogość pogańskich przybytków kultu, zlokalizowanych w omawianej parafii Pobethen, prawdopodobnie także poza jej głównym ośrodkiem, jak i przywoływana już wcześniej informacja o wybraniu w 1531 r. przez jedną ze wspólnot międzywioskowych w tejże parafii „starym pruskim zwyczajem” własnego po-

⁵⁵ G. Błażienė, *Die baltischen Ortsnamen im Samland*, Stuttgart 2000, ss. 10–11. Por. V. N. Toporov, *Prusskij jazyk. Slovar'*, A–D, Moskwa 1975, ss. 72–74; R. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen 1925, s. 12.

⁵⁶ R. Wenskus, *Beobachtungen eines Historikers zum Verhältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Prussen*, w: idem, *Ausgewählte Aufsätze*, s. 303. Por. *Simon Grunau's Preussische Chronik* (dalej: Grunau), Bd. 1, Leipzig 1876, s. 70; Bd. 2, Leipzig 1889, s. 774.

⁵⁷ Por. Kaplitzka, „Alk”, *Alkwalde und Alkgebirge*, Ostpreußenblatt, Jg. 17, 1966, Folge 1, s. 19.

⁵⁸ O funkcjonowaniu podobnego miejsca ofiarnego na wybrzeżu warmińskim nad Zalewem Wiślanym (okolice wsi Święty Kamień), poświęconego pruskiemu bogu Kurke, pisał Grunau, Bd. 1, s. 96 (por. P. Kawiński, op. cit., s. 111). Za istnieniem tego typu sanktuariów na Sambii przemawia nazwa zaginionej miejscowości *Awtrympen* (wymienianej w 1455 r.), tożsamej prawdopodobnie z późniejszym Craam (dziś Gračevka) w sąsiedztwie z parafią w Pobethen parafii St. Lorenz, który to toponim związany jest z imieniem pruskiego boga morza Autrimpsa, zob. G. Błażienė, *Noch einmal zu den altpreussischen Oikonymen im Samland*, Res Balticae, vol. XI, 2007, ss. 38–39. Z tym samym bóstwem łączona jest także inna sambijska miejscowość: Trömpau (dziś Lazovskoe) w parafii Szaki (Schaaken), której nazwę zapisano po raz pierwszy w 1387 r. jako *Trympawe*, zob. eadem, *Die baltischen Ortsnamen*, s. 164. Por. również: P. Kawiński, *Czy staropruski Trimps był bóstwem lunarnym?*, w: *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, red. W. Długokęcki, Gdańsk 2010, s. 152.

gańskiego ofiarnika, zdają się wskazywać, że w czasach przedkrzyżackich motery cieszyły się znacznie większą autonomią obrzędową w ramach wyższorzędnych władcy aniżeli w ramach późniejszych oficjalnych struktur parafii-komornictw.

Nieco więcej światła na organizację tych dawnych struktur kultowych rzucić może kronika Piotra z Dusburga. Autor ów informował, że w pogańskim ośrodku kultowym w Romowe w Nadrowii zamieszkiwał „pewien człowiek zwany Kriwe, któremu oddawali cześć jakby papieżowi, ponieważ, tak jak papież kieruje całym Kościołem wiernych, tak też tamten kierował nakazami bądź poleceniami nie tylko wspomnianymi plemionami [pruskimi – P. K.], ale również Litwinami i innymi narodami ziemi inflanckiej. Tak wielką bowiem cieszył się powagą, że nie tylko on sam bądź ktoś z jego krewnych, lecz także poseł z laską od niego albo z jakimś innym ustalonym znakiem, kiedy przekraczał granice wspomnianych niewiernych, odbierał od królów i możnych i od całego ludu wielką cześć”⁵⁹. Już Jacek Banaszekiewicz zwrócił uwagę na podobny zwyczaj używania przez pogańskiego kapłana laski podczas zgromadzeń wiecowych odbywanych na początku XII w. w słowiańskim Szczecinie⁶⁰. Co prawda, według relacji Dusburga, sanktuarium w Romowe było ośrodkiem swego rodzaju konfederacji polityczno-kultowej wszystkich plemion bałtyckich⁶¹, samo opisywane w niej wysyłanie w obieg laski lub innego ustalonego znaku było jednak prawdopodobnie właśnie prymitywną formą bezpisemnego zwoływania zgromadzeń, charakterystyczną raczej dla ludności rozproszonej w niezbyt odległych osiedlach rolniczych⁶², a zatem właściwą zbiorowości terytorialnej opartej na stosunku sąsiedztwa, jak sambijski moter. Pod koniec XVII w. Mateusz Praetorius przekazał, że w zamieszkałej przez Litwinów części Prus istniał obyczaj, iż sołtys wysyłał symbolizującą jego urząd laskę po wsi, którą przekazywano sobie

⁵⁹ Dusburg, III, c. 5; tłum. za: Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, Toruń 2004, ss. 45–46.

⁶⁰ J. Banaszekiewicz, *Otto z Bambergu i pontifex idolorum. O urządzeniu i obyczaju miejsca wiecowego pogańskiego Szczecina*, w: *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremekowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1992, ss. 275–283.

⁶¹ J. Powierski, *Czynniki warunkujące rozwój polityczny ludów zachodniobałtyckich*, w: idem, *Prussica*, t. 1, ss. 410–411. Bardziej prawdopodobne wydaje się tu jednak sztuczne wykreowanie przez Dusburga w oparciu o *interpretatio Christiana* nadrowskiego Romowe na swoistą metropolię pogańskiego *antisacrum* (poprzez skojarzenie jego nazwy z Romą – Rzymem, a w konsekwencji, przyrównaniem Kriwego do papieża), rzekomo konkurencyjną w stosunku do chrześcijańskiej organizacji kościelnej (z właściwym Rzymem i papieżem na czele). Podobny chwyt narracyjny stosowany był uprzednio wielokrotnie w średniowiecznym dziejopisarstwie chrześcijańskim, np. w opisie pogańskich ośrodków kultu w Radogoszczy (Retrze) i w Arkonie na Rugii, por. S. Rosik, *Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian w świetle kronik niemieckich XI–XII wieku* (*Thietmar, Adam z Bremy, Helmold*), Wrocław 2000, ss. 121–122, 275, 306, 317–318.

⁶² Por. A. Mierzyński, *Nuncius cum baculo. Studium archeologiczne o krywuli*, Wisła, t. 9, 1895, ss. 361–397; T. Rogalanka, *Kluka*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, Wrocław 1964, s. 426; K. Modzelewski, *Barbaryjska Europa*, Warszawa 2004, ss. 339–340.

następnie od sąsiada do sąsiada, z poleceniem stawienia się na wspólne zebranie⁶³. Podobnie, z informacji ustnej uzyskanej pod koniec XIX w. przez Antoniego Mierzyńskiego wynika, że w okolicach Królewca gospodarz stuknął łaską we drzwi sąsiada, mówiąc: *du sollst in die pulka kummen*⁶⁴.

Co istotne, termin *pulka* (*polca*, *pulca*) występuje, podobnie jak *moter*, już w średniowiecznych źródłach dokumentowo-aktowych z terenu Sambii⁶⁵. Jak wykazał R. Wenskus, w opisywanej wyżej strukturze politycznej Sambii z określeniem oznaczano wszystkie trzy segmenty – zarówno plemię, włość (ziemię), jak i okręg grodowy („Burggau”)⁶⁶. Można zatem przyjąć, że apelatyw *pulka* przypisany był w języku staropruskim każdej segmentarnej jednostce terytorialnej. Tym, co wyróżniało najniższy szczebel owej plemiennej struktury, było m.in. funkcjonowanie na jej oznaczenie także drugiej nazwy – *moter*. Być może ów ostatni termin, wobec braku innych zadowalających etymologii⁶⁷, należałoby zatem łączyć z litewskim *mātaras* „kół, drąg”, łotewskim *matara* „rozga, giętka pręt”, *matars* „kij, pałka” i estońskim *matar* „gruby kij, drąg” – wyrazów prawdopodobnie zapożyczonych od Słowian wschodnich, por. rosyjskie (dialektalne) *motor*, *mator* „kij, pałka, drąg”⁶⁸. W takim wypadku materialny przedmiot w postaci specjalnej laski, puszczonej przez lokalnego funkcjonariusza kultu w obieg celem zwołania wiecu (być może na terenie miejscowego uroczyska), stałby się niejako metonimią całej gromadzonej za jego pomocą wspólnoty sąsiedzkiej⁶⁹. Podsumowując, z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że cechą dystynktywną każdego moteru było w okresie pogańskim m.in. posiadanie przez tę wspólnotę odrębnego ośrodka kultu i wybieranie własnego funkcjonariusza religijnego, odpowiedzialnego niejako zarazem za wewnętrzny przepływ informacji. W epoce przedkrzyżackiej struktura ta służyła zatem nie tylko celom *stricte* religijnym, lecz zapewne także politycznym i sądownym.

⁶³ Matthäus Praetorius, *Deliciae Prussiae oder Preussische Schaubühne*, Bd. 3, hrsg. von I. Lukšaitė, Vilnius 2006, s. 332, 334.

⁶⁴ A. Mierzyński, op. cit., s. 366.

⁶⁵ G. Blažienė, *Noch einmal zum Altpreußischen*, ss. 73–74.

⁶⁶ R. Wenskus, *Kleinverbände und Kleinräume*, ss. 271–272.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 272.

⁶⁸ Por. V. N. Toporov, *Baltijskij element v gidronimii Pooč’ja*. III, w: *Balto-slawjanskie issledovanija 1988–1996*, red. T. M. Sudnik, E. A. Chelimszkij, Moskwa 1997, s. 297; E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1962–1965, s. 414; M. Vasmer, *Ėtimologičeskij slovar’ russkogo jazyka*, t. 2, Moskwa 1967, s. 664; *Ėtimologičeskij slovar’ slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*, red. O. N. Trubačev, t. 20, Moskwa 1994, s. 145.

⁶⁹ Z podobnym zjawiskiem, polegającym na przekształceniu nazwy pewnego materialnego przedmiotu w określenie organizacji terytorialno-sąsiedzkiej, mamy najprawdopodobniej do czynienia w przypadku średniowiecznych wschodnio- i południowosłowiańskich wspólnot zwanych *wierwiami*, por. rosyjskie *verv’*, *ve-revka* „sznur służący do rozgraniczania dzielonych pól uprawnych” – zob. J. Bardach, *Wspólnota terytorialna*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 6, Wrocław 1977, s. 632, 634.

Co więcej, w siedemnastowiecznych luterańskich aktach kościelnych moter występuje nie tyle jako abstrakcyjna instytucja, lecz niemalże jako osobista „własność” terytorialna konkretnego wityryka. Kontekst, w którym wymieniana jest choćby nazwa wspomnianego *Suppliten Moter*, wskazuje więc, że została ona urobiona raczej od nazwiska *Supplit*, a nie bezpośrednio od znanej od 1286 r. miejscowości *Suppliethen* (obecnie *Ternovka*) w parafii *Pobethen*⁷⁰, od której to nazwisko niewątpliwie pochodzi⁷¹. Sugeruje to zarazem, że funkcja wityryka moteru mogła mieć charakter dziedziczny. Połączenie tej konstatacji z opisem Łukasza Davida dotyczącym działalności wajdeloty *Valtina Supplita* wskazywałaby z kolei, że taki sam charakter mogła mieć także dawna funkcja związanego z moterem pogańskiego funkcjonariusza kultu. Przeczą temu jednak wzmianki *Maleckiego* i *Hennenbergera* o elekcyjności pruskich ofiarników⁷². Zatem ewentualna dziedziczność funkcji przedstawiciela moteru była raczej efektem późniejszej ewolucji.

Nie zmienia to ogólnego wrażenia, iż sambijska instytucja wityryka moteru była zapewne próbą utrzymania – już w zupełnie nowej rzeczywistości religijnej – jakiejś tradycyjnej autonomii obrzędowej tych dawnych, plemiennych struktur terytorialnych. Dodajmy – próbą wyjątkowo udaną, na co wskazywało by przetrwanie nazwy tej dawnej sambijskiej wspólnoty lokalnej od średniowiecza aż po wiek XVII, a zatem przez okres ponad 400 lat!

Paweł Kawiński, *Lange Dauer der altpreußischen Stammesstrukturen am Beispiel der Organisation von Gemeinden in Samland*

Zusammenfassung

Das Ziel des Beitrags ist die Darstellung mancher Stammesinstitutionen, die die Unterwerfung der Preußen durch den Deutschen Orden in Form einer Gemeindestruktur in Samland überdauert haben. Samland, das heute die Fläche der Halbinsel Samland einnimmt, war das menschenreichste Stammesland im heidnischen Preußenland. Nach seiner Eroberung durch den Deutschen Orden im Jahr 1255 wurde beschlossen, das lokale Gemeindenetz in Anlehnung an ortsansässige Territorialgemeinden (in der Forschungsliteratur als „Land“ bzw. „Gau“ bezeichnet) aufzubauen. Schließlich – außer der einigen wenigen Städte – wurde das Gemeindenetz in Samland mit den sog. Kämmereien (*kemmerampte*) in Verbindung gesetzt, die seit dem Ende des 13. Jahrhunderts gebildet wurden. Ihre Grundlagen bildeten die bereits erwähnten Gauen aus der heidnischen Zeit. Anfang des 15. Jahrhunderts gab es in Samland 18 solche Territorialeinheiten, die mit der Ordens- bzw. Bischofsherrschaft verbunden waren. Die Gemeindekirchen wurden hier hauptsächlich in den Sitzen der lokalen Beamten, Kämmerer (*kemerere*), gebaut. Aus diesem Grund war das Netz von Gemeinden in der samländischen Diözese nicht dicht. Die seelsorgerische Arbeit wurde dadurch erschwert, dass die Mehrheit der deutschen Pfarrer die preußische Sprache nicht kannte, es gab zudem Probleme mit der Besetzung von Gemeinden. Kurz vor der Unterwerfung durch den Deutschen Orden funktionierten in

⁷⁰ Por. G. Blažienė, *Die baltischen Ortsnamen*, s. 157.

⁷¹ O. Schlicht, *Das westliche Samland. Ein Heimatbuch des Kreises Fischhausen*, Bd. 2, Dresden 1922, s. 214. Autor ten odnotowywał także dużą popularność nazwiska *Supplieth* wśród współczesnej mu ludności okolic *Pobethen*.

⁷² Por. LPG, s. 244, 272.

Samland 15 Gaue. Innen waren sie ziemlich selbständig, gleichzeitig aber loyal – in Bezug auf die Interessen der territorialen Gemeinschaft höheren Ranges, d.h. des samländischen Stammes. Höchstwahrscheinlich gab es eine noch kleinere als Gau Territorialeinheit in Preußenland – Moter (*moter, muter, motor*). Vermutlich war es eine Kastellanei. Es gab zwei oder mehr solche Einheiten in jedem Gau. Moter kann man auch einen Komplex von lokalen Gruppen bezeichnen, er bestand aus 5 bis 10 Dörfern. Georg Gerullis wies darauf hin, dass es noch in den Kirchenregistern aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1652 oder 1665) erwähnt wurde: In der samländischen Gemeinde Pobethen (ggw. Romanovo) gab es vier Moter (u.a. *Suppliten Moter*), jeder hatte seinen eigenen Vertreter der kirchlichen Gemeinde (*Kirchenvater*), nach dem er genannt wurde. Laut Hans und Gertrud Mortensen haben wir hier mit den Gebieten zu tun, deren Fläche vergleichbar zu den mittelalterlichen Motern aus Samland war. Zudem entsprach das Gebiet der erwähnten Gemeinde Pobethen ungefähr dem Gebiet der ehemaligen Kämmerei Pobethen und früher – dem Gau Pobeten vel Bethen: diesen Namen verzeichnete Peter von Dusburg unter dem Jahr 1260. Reinhard Wenskus wies darauf hin, dass der Name *Suppliten Moter* mit dem Familiennamen des heidnischen Priesters Valtina Supplita zusammenhängen kann, der – laut der Chronik von Lucas David – die Hauptrolle während der heidnischen Opferbringung in den 20er Jahren des 16. Jahrhunderts in Rantau (ggw. Zaostrov'e) in der Gemeinde Pobethen spielte. Laut diesem Forscher konnte die Würde dieses Vertreters des Moters aus dem 17. Jahrhundert darauf hinweisen, dass es hier um die Fortsetzung des früheren heidnischen Kultuspostens auf dem tradierten Gebiet geht. Im vorliegenden Beitrag wurde diese These positiv verifiziert. Es wurde auch eine Hypothese aufgestellt, dass die in den preußischen Diözesen verbreitete Institution des sogenannten „Messeersatzes“ in dieser Hinsicht ein eigenartiger Diffusionskanal gewesen wäre. Es wurde ein Versuch unternommen, am Beispiel der Gemeinde Pobethen zu zeigen, dass in den heidnischen Zeiten die Moters einer größeren Autonomie im Bereich der Rituale im Rahmen der hochrangigen Gaue als im Rahmen der späteren offiziellen Strukturen der Gemeinden-Kämmereien erfreuten.

Übersetzt von Alina Kuzborska

Paweł Kawiński, *Longue durée of Old Prussian tribal structures: an example of the parish organisation in Sambia*

Summary

This paper seeks to present some tribal institutions that survived the conquest of Prussia by the Teutonic Knights as part of the parish structure in Sambia (Samland). This was the most populous tribal area in pagan Prussia. After its conquest in 1255, the Knights decided to build the local parish network on the basis of native territorial communities (so-called *territoria*). Thus, ultimately, the parish network in Sambia – with the exception of a sparse towns – was connected with so-called *Kammerämter* set up since the end of the 13th c. which, in turn, were based on the above *territoria* from the pagan period. In the early 15th c. there were 18 such local government units there managed by the Order or the local bishop. Parish churches were mostly built there in the seats of local clerks called *Kämmereren*. As a result, the parish network in the Bishopric of Sambia was relatively sparse. Pastoral work was also made difficult by that fact that most German parish priests did not know Old Prussian and that there were often problems with completing parish staff. Right before the Teutonic conquest of Sambia there were 15 *territoria* there. They were characterised by a high degree of external autonomy, but preserved loyalty towards the interests of the higher-order territorial community, i.e. the Sambian tribe. The political-territorial unit even smaller than the Prussian *territorium* was the *moter* (*moter, muter, motor*). It was probably a stronghold unit. There could be two or more such units in each *territorium*. The *moter* can also be called a community of local groups, since it embraced 5-10 villages. Georg Gerullis pointed out that even as early as church acts from the mid-17th century (1652 or 1665) there are records of 4 *moters* (e.g. *Suppliten Moter*) in the Sambian parish of Pobethen (today's Romanovo), each of which had a *Kirchenvater*, i.e. a representative of the parish community from whom it derived its name. In the opinion of Hans and Gertrud Mortensens, what we deal with here are areas of a size similar to the medieval moters in Sambia. What is more, the area of the Pobethen parish probably corresponded to that of the former *Kammeramt* of Pobethen, and the earlier Pobeten or Bethen *territorium* mentioned under the year 1260 in the Teutonic chronicle of Peter of Dusburg. Reinhard Wenskus claimed that the name *Suppliten Moter* may be connected with the name of Valtin Supplit, who, according to Lucas David's chronicle, was the chief official during the ceremony of two pagan sacrifices that took place in the 1520s at Rantau (today's Zaostrovye) in the parish of Pobethen. In the opinion of this scholar, the 17th-century office of the *moter Kirchenvater* could be a con-

tinuation of the office of a pagan cult functionary, evidently associated with this old Prussian territorial unit. In this paper this thesis has been corroborated. A hypothesis was also proposed that what could serve as a diffusion channel here was the institution of one- or a few-person representation of a village at mass, popular in medieval Prussian dioceses. Using the Pobethen parish as an example, it was also shown that in the pagan times *moters* enjoyed a much wider ceremonial autonomy in the higher-order *territoria* than in the later official parish-*Kammeramt* structures.

Translated by *Paweł Kawiński*

dr Paweł Kawiński
Instytut Historii
Uniwersytet Gdański
pawkaw@op.pl

Bibliografia

Źródła drukowane

David

1812. Lucas David, *Preussische Chronik*, Bd. 1, hrsg. von E. Hennig, Königsberg.

Dusburg

2004. Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, Toruń.

2007 Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta et S. Wyszomirski, w: *Monumenta Poloniae historica*, ns, seria II, t. 13, Cracoviae.

Grunau S.

1876. *Simon Grunau's Preussische Chronik*, Bd. 1, hrsg. von M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, Leipzig.

1889 *Simon Grunau's Preussische Chronik*, Bd. 2, hrsg. von M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, Leipzig.

Hennenberger C.

1595. *Erclerung der Preüssischen grössern Landtaffel oder Mappen etc.*, Königsberg in Preussen.

Praetorius M.

2006. *Deliciae prussicae oder Preussische Schaubühne // Prusijos idomybes, arba Prusijos regykla*, t. 3, ed. I. Lukšaitė, M. Girdzijauskaite, S. Drevello, J. Kiliūni, M. Čiurinsku, Vilnius.

PUB

1882. *Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung*, Bd. I/2, hrsg. von R. Philippi, C.P. Woelky, Königsberg.

Türkensteuer

1888. *Die Türkensteuer im Herzogtum Preussen 1540*, Bd. 1, hrsg. von H. H. Diehlmann, Hamburg.

UBS

1891. *Urkundenbuch des Bisthums Samland*, Bd. 1, hrsg. von C. P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig.

1898. *Urkundenbuch des Bisthums Samland*, Bd. 2, hrsg. von C. P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig.

Opracowania

Banaszkiewicz J.

1992. *Otto z Bambergu i pontifex idolorum. O urzędzeniu i obyczaju miejsca wiecowego pogańskiego Szczecina*, w: *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Aymard et al., Warszawa, ss. 275–283.

Bardach J.

1977. *Wspólnota terytorialna*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 6, Wrocław, ss. 629–635.
- Biskup M.
1983. *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV–XV*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2–3, ss. 199–217.
2000. *Parafie w państwie krzyżackim*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI w.*, red. Z. H. Nowak, Toruń, ss. 129–149.
2014. „Wojna pruska” czyli wojna Polski z Zakonem Krzyżackim z lat 1519–1521. *U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Oświęcim.
- Biskup M., Labuda G.
1988. *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk.
- Biskup R.
2002. *Działalność osadnicza biskupów i kapituły sambijskiej do końca XIV wieku. Relacje między zakonem krzyżackim a duchowieństwem sambijskim*, Zapiski Historyczne, t. 67, z. 3–4, ss. 25–59.
- Blažienė G.
2000. *Die baltischen Ortsnamen im Samland*, Stuttgart.
2007. *Noch einmal zu den altpreussischen Oikonymen im Samland*, Res Balticae, t. 11, ss. 35–44.
2013. *Noch einmal zum Altpreußischen und zu den altpreußischen Eigennamen in den geschichtlichen Quellen des Deutschen Ordens*, w: *Indoeuropejskoje jazykoznanie i klassičeskaja filologija – XVII. Materialy ctenij, posvjaščennyh pamjati profesora Josifa Moiseeviča Tronskogo 24–26 ijunja 2013 g.*, Sankt-Peterburg 2013, ss. 66–78.
- Długokęcki W.
2008. *Społeczeństwo wiejskie*, w: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa, ss. 460–494.
- Długokęcki W., Kubicki R.
2012. *Nowa praca na temat struktury społecznej i osadniczej na terenach komturstwa królewskiego w XIII–XVI wieku*, Zapiski Historyczne, t. 77, z. 4, ss. 161–173.
- Dobrosielska A.
2010. *Uwagi o udziale Jaćwięgów w kolonizacji krzyżackiej*, Pruthenia, t. 5, ss. 113–131.
- Dygo M.
1992. *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa.
- Ewald A. L.
1884. *Die Eroberung Preußen durch die Deutschen*, Bd. 3: *Die Eroberung des Samlands, des östlichen Natangens, östlichen Bartens und Galindiens*, Halle.
1886. *Die Eroberung Preußen durch die Deutschen*, Bd. 4: *Die große Erhebung der Preußen und die Eroberung der östlichen Landschaften*, Halle.
- Fraenkel E.
- 1962–1965. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg.
- Gerullis G.
1922. *Die altpreussischen Ortsnamen gesammelt und sprachlich behandelt*, Berlin – Leipzig.
- Jacobson H. F.
1837. *Geschichte der Quellendes katholischen Kirchenrechts der Provinzen Preußen und Posen, mit Urkunden und Regesten*, Königsberg.
- Kamiński A.
1953. *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź.
- Kapłitzka
- 1966 „Alk”, *Alkwalde und Alkgebirge*, Ostpreußenblatt, Jhrg. 17, H. 1, s. 19.

Kasiske K.

1934. *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg.

Kawiński P.

2010. Czy staropruski *Trimps* był bóstwem lunarnym?, w: *Z dziejów średniowiecza. Pamięci Profesora Jana Powierskiego (1940–1999)*, red. W. Długokęcki, Gdańsk, ss. 149–170.

2011. *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów na tle osadnictwa w okresie plemiennym – przykład Pomezanii, Pogezanii i Warmii*, Pruthenia, t. 6, ss. 89–128.

Köhler G.

1886. *Der 2. große Aufstand der Preußen gegen den deutschen Orden 1260–1274*, w: idem, *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen*, Bd. 2, Breslau, ss. 1–91

Lipniewska K.

2015. „Pamiętaj, toć Tobie wiele, by czcił święta niedzielę”. Obowiązek mszalny w średniowiecznych Prusach w świetle ustawodawstwa synodalnego, w: *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup i A. Radziwiński, Toruń, ss. 155–171.

Łowmiański H.

1983. *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.

1985. *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*. Lituano-Slavica Posnaniensia. *Studia Historica*, t. 1, ss. 7–105.

Mannhardt W.

1936. *Letto-Preussische Götterlehre*, Riga.

Mierzyński A.

1895. *Nuncius cum baculo. Studium archeologiczne o krywuli*, Wisła, t. 9, ss. 361–397.

Modzelewski K.

2004. *Barbarzyńska Europa*, Warszawa.

Mortensen G.

1923. *Die Siedlungsgeographie des Samlandes*, Stuttgart.

1973. *Der Gang der Kirchengründungen (Pfarrkirchen) in Altpreussen*, w: *Historisch-geographischer Atlas des Preussenlandes*, Lfg. 3, Wiesbaden.

Mortensen H., Mortensen G.

1937. *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Bd. 1, Leipzig.

Możdżeń J.

2011. *Synkretyzm religijny Prusów na podstawie kroniki Szymona Grunaua*, Pruthenia, t. 6, ss. 221–248.

Nesselmann G. H. F.

1873. *Thesaurus linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt worden ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen*, Berlin.

Powierski J.

2004. *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 1, red. J. Trupinda, Malbork.

2005. *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 2, red. J. Trupinda, Malbork.

Rogalanka T.

1964. *Kluka*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 2, Wrocław, s. 426.

Rosik S.

2000. *Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian w świetle kronik niemieckich XI–XII wieku (Thietmar, Adam z Bremy, Helmold)*, Wrocław.

Siegmund P.

1928. *Deutsche Siedlungstätigkeit der samländischen Bischöfe und Domkapitel vornehmlich im 14. Jahrhundert*, *Altpreußische Forschungen*, Jhrg. 5, H. 1, ss. 262–303.

- Skierska I.
2003. *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- Schlicht O.
1922. *Das westliche Samland. Ein Heimatbuch des Kreises Fischhausen*, Bd. 2, Dresden.
- Toporov V. N.
1975. *Prusskij jazyk. Slovar'*, A-D, Moskva.
1997. *Baltijskij èlement v gidronimii Pooč'ja. III*, w: *Balto-slavjanskie issledovanija 1988–1996*, red. T. M. Sudnik, E. A. Chelimskij, Moskva, ss. 276–310.
- Trautmann R.
1925. *Die altpreußischen Personennamen*, Göttingen.
- Trubačev O. N. (red.)
1994. *Ètimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*, t. 20, Moskva.
- Tyszkiewicz J.
2015. *Ostatnia wojna z zakonem krzyżackim 1519–1521*, Warszawa.
- Vasmer M.
1967. *Ètimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*, t. 2, Moskva.
- Vercamer G.
2009. *Der Übergang der preußischen Stammeseliten in die Schicht der „Freien“ unter der Herrschaft des Deutschen Ordens und der Kulturtransfer von der „deutschen“ auf die preußische Kultur*, w: *Mittelalterliche Eliten und Kulturtransfer östlich der Elbe. Interdisziplinäre Beiträge zu Archäologie und Geschichte im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, hrsg. von A. Klammt, S. Rossignol, Göttingen, ss. 169–191.
2010. *Siedlungs-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte der Komturei Königsberg in Preußen (13.–16. Jahrhundert)*, Marburg.
- Wiśniowski E.
2004. *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin.
- Wenskus R.
1986. *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen.
- Zins H.
1953. *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych w 1525 roku. Walki społeczne w Prusach w początkach reformacji i ich geneza*, Warszawa.